

האשליה של דעיכת הגל האיסלאמי

סא"ל ד"ר אוריה פורמן

משקיף אחד - הרי שהגל הזה אכן נבלם. אמת, יאמר השני, אבל מתאבדים מפוצצים את עצמם "בשם אלה והמולדת" במרכזים הומי אדם, וגם בפרלמנטים יושבים נאמני איסלאם שאך אתמול נרדפו. מסקנתו: הגל רק מתעצם, אם כי הוא משנה צורה. משקיף שלישי יתקן את קודמיו ויטען כי אין כאן התפתחות מהותית לא לכאן ולא לכאן; "הגל האיסלאמי" צבר אומנם תנופה והוא רחוק מראשיתו, אך עדיין מוקדם מדי לקבוע שהוא כבר מצוי בדמדומיו.

השאלות העיקריות הן איפוא אלה: כיצד צריך להתבונן בתופעה כמו זו, המכונה בעגה מערבית "פונדמנטליזם איסלאמי"? מה לחפש בה ובסביבתה? מהם המדדים האפשריים להערכת מצבה ונוכחותה?

מטרת הדברים שייאמרו כאן אינה לספק תשובות לכל השאלות הללו - לא רק משום קוצר היריעה, אלא גם משום קוצר הידיעה. יחד עם זאת חשוב שבבואנו לדון בתופעות כגון זו, שהן במהותן תרבותיות, מורכבות מאוד, ארוכות טווח, בעלות מימד היסטורי, ויותר מכך - שהן עדיין בעיצומן - נדע את מגבלותינו ונכיר בהן.

עליות ומורדות

את תופעת הפונדמנטליזם האיסלאמי מקובל לתאר במונחים של "גל", "תחייה", "שיבה", ובאחרונה יש גם המדברים על "דעיכה" או על "בלימה". מה שיצר אצל משקיפים וחוקרים את הרושם כי מדובר ברנסנס ובהתרחשות בעלת אופי מתגבר של "גל", היו התרחשותם, התרבותם והצטברותם של מאורעות שהותירו רושם עז בשנים שסביב 1980. מדובר במאורעות

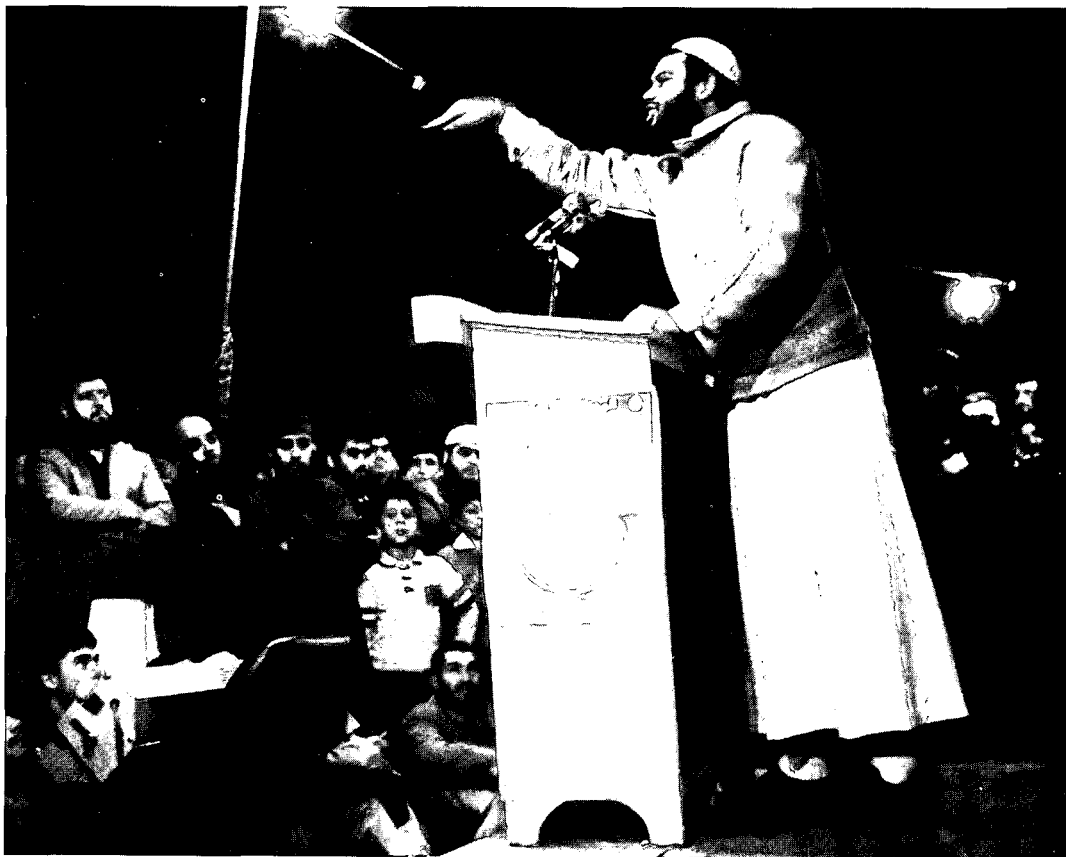
יש משקיפים וחוקרים הנוטים כיום להעריך, כי ה"גל האיסלאמי" דועך וש"התחייה האיסלאמית", שהגיעה לשיאה בסוף שנות ה-70 ובתחילת שנות ה-80, מיצתה את עצמה. למבשרים על כך יש על מה להסתמך: מסעות הרדיפה והדיכוי שמנהלים משטרים במזרח התיכון נגד "נאמני האיסלאם" הפונדמנטליסטים ונגד ארגוניהם, מוסדותיהם ומחתרותיהם קוצרים הצלחה; ראשי מדינות ערביות או מוסלמיות אינם נרצחים; משטריהם אינם נתונים לאיום קיומי מיידי מצד האופוזיציה האיסלאמית; מהפכות נוסח איראן אינן נשנות, גם לא באלג'יריה; רחובות דמשק, תוניס או קהיר אינם מלאים המוני אנשים התובעים במפגיע "שריעה עכשיו".

לא ברור כיצד משתלבות באבחנה זו העובדות הבאות: מספר המסגדים נמצא בעלייה מתמדת כמעט בכל קהילה איסלאמית; למנגנוני האינדוקטרינציה (דעוה) יש שפע של משאבים ומגוון של אמצעים, והם פועלים במלוא הקיטור; נאמני האיסלאם משתלבים במידה הולכת וגדלה בממסד מבלי לאבד מאומה מדבקותם באמונתם ומהשקפת עולמם האידיאולוגית; הטרור שמפעילים נאמני האיסלאם הופך במקומות מסוימים לבעיה אסטרטגית.

אכן מציאות מורכבת, והשאלה היא מהן פניה של מציאות זו "באמת". יש הלמדים עליה על פי אותם אירועים, אשר בעת התרחשותם הם מרשימים מאוד, ממקדים את תשומת הלב, ובהיותם נראים כמייצגיה הנאמנים ביותר של המציאות, הם אמורים לקבוע את הדעה ואת ההערכה לגביה. בהעדרן של התרחשויות כגון אלה ייקבעו דעה או הערכה הפוכות.

אם נאמני האיסלאם אינם מצליחים לעורר עוד מהפכות עממיות "איסלאמיות" - יאמר

מטיף רחוב באלג'יריה.
דיכוי בכוח של נאמני
האיסלאם יוצר תחושה
כוזבת שהגל
הפונדמנטליסטי מצוי
בדעיכה

היווה עד כה איום של ממש למהותה של היישות הלבנונית, ואירועי חמאת הנחיתו מכה כה קשה על נאמני האיסלאם בסוריה, עד כי אלה טרם התאוששו ממנה. כל אלה נתפסים כביטויי בלימה ודעיכה של ה"גל", אשר החל לעלות בשנות ה-70, הגיע לשיאו בשנות ה-80 וכבר באמצע שנות ה-90 הוא מפגין - לפחות לכאורה - סימני ירידה.

לא קשה להבחין במתאם שבין ההקלות שהוענקו בתחום החירויות הפוליטיות ופתיחת הפתח - ולו גם לכאורה - להתמודדות פוליטית חופשית לבין מידת הבולטות והנוכחות של נאמני האיסלאם. זו באה לידי ביטוי בכל המגוון של תחומי הפעילות - הפוליטית, החוקית, האינדוקטרינרית ובנקיטת אמצעים אלימים וטרור. במקביל ישנו גם מתאם ברור בין מידת הדיכוי שהפעילו משטרים לפני או אחרי מחוותיהם הדמוקרטיות לבין "היעדרותם" של נאמני האיסלאם מהזירה, או - לשיטתם של משקיפים מסוימים - בין מידת הנחישות והלחץ

כמו מהפכת חומייני באיראן ב-1979, רצח הנשיא סאדאת במצרים ב-1981, התחזקות הפונדמנטליזם השיעי בלבנון בתחילת שנות ה-80, שלווה בפיגועי טרור מרשימים נגד המעורבות הזרה במדינה, והטבח שביצע צבא סוריה בארגון "האחים המוסלמים" בחמאת ב-1982.

נוכחותם הבולטת של נאמני הדת בפוליטיקה של המזרח התיכון הפכה לשגרה. היא באה לידי ביטוי לא רק בהתכתשויות אלימות עם מנגוני ביטחון הפנים במצרים, בתוניסיה או במפרץ, אלא גם בהתמודדותן המרשימה של התנועות האיסלאמיות במערכות בחירות לפרלמנטים ולאגודים מקצועיים במדינות כמו מצרים, ירדן ואלג'יריה, שביקשו באמת, או רק למראית עין, לעלות על דרך הדמוקרטיזציה.

המשכם של אירועים אלה לא היה מרשים במיוחד: המהפכה באיראן לא יצרה "אפקט דומינו", ואחריה הופיע רק משטר איסלאמי אחד נוסף - בסודאן. רצח סאדאת לא הביא לשינוי פני המשטר במצרים. הפונדמנטליזם השיעי לא

שהפעילו המשטרים על נאמני הדת לבין דחיקתה לשוליים, שקיעתה ואף היעלמותה של התופעה הפונדמנטליסטית.

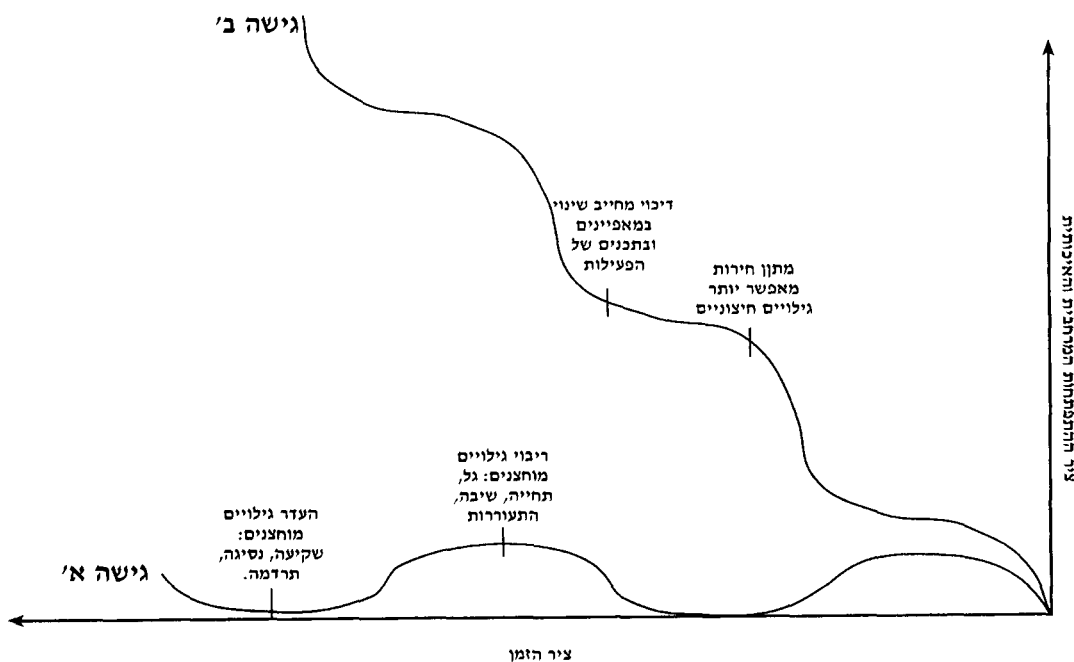
לשיטתם של משקיפים אלה, גרף המתאר עליות ומורדות ב"אורכי גל" משתנים - בהתאם לעוצמתם ולכמותם של האירועים - ישקף נאמנה את ההיסטוריה של התופעה לאורך ציר הזמן. הם מצביעים על עלייה, כאשר מתרבים הגילויים המוחצנים יותר של התופעה, שניכרים בעיקר במישור הפוליטי, ואז ניתן לדבר על "התעוררות", על "שיבה" או על התפתחות של "גל". אותם משקיפים מצביעים על ירידה, כאשר ניתן להתרשם, כי גילויים מוחצנים אלה מתמעטים או נעלמים, ואז ניתן לדבר על "שקיעה", על "נסיגה" ואולי אף על ירידה מן הבמה (ראו גישה א' באיור).

משקיפים הנאמנים לגישה זו נוטים להסביר את הגורמים לעלייתו של "גל" או לשקיעתו ולבלימתו במסגרת ניתוח של יחסי הכוחות בין האופוזיציה האיסלאמית למשטר ועל פי המאזן בין מתן החירויות למעשי הדיכוי. הם גם מצביעים על הקשר שבין "הגל" האיסלאמי לבין התסיסה המתמדת בקרב שכבות הביניים על הרקע הכלכלי-חברתי.

אלא שאותם משקיפים לא תמיד טורחים לברר עד הסוף מה עולה בגורלה של תסיסה זו, ולאן מופנות האנרגיות שלה, בעת שהם מזהים את שקיעתו לכאורה של "הגל" האיסלאמי. שאלה מעניינת נוספת היא: כיצד קורה כל פעם מחדש, שכאשר המשטר המצרי, הירדני או האלגיירי פותחים צוהר בפני נאמני האיסלאם לבוא לידי ביטוי פוליטי - בדרך כלל לקראת בחירות - מופיעה בזירה בתוך פרק זמן קצר ביותר תנועה אדירת מימדים, מאורגנת ונלהבת. במסגרתה או בסביבותיה עוד נספחים אליה קבוצות ויחידים רבים, השבים אל הציבור לאחר שנאסר עליהם להופיע בפניו, או שהם נגלים אליו לראשונה דרך כלי התקשורת, ברחוב ומעל במות המסגדים. כולם מנצלים עד תום את הצוהר שנפתח להם.

כיצד קורה כל פעם מחדש, שארגון איסלאמי, הנרדף עד חורמה ונראה כי הגיע אל סף החידלון, מצליח להתאושש במהירות, למלא את השורות ולשוב לזירה כאילו לא אירע דבר? עוצמתה וחיותה של תנועת נאמני הדת שבה ומפתיעה את הממסד, ולעיתים אף מחרידה אותו, כפי שאירע בבחירות באלג'יריה בדצמבר 1991. (כזכור ביטל השלטון את תוצאותיהן של בחירות

מגמת ההתפתחות של תופעת "הפונדמנטליזם האיסלאמי"

אלה, וההמשך ידוע). נשאלת איפוא השאלה: האם נכון ומוצדק יהיה להשתמש במונחים כה קוטביים של יקיצה, כמעט לידה מחדש, מצד אחד, ובמונחים סופניים מצד אחר בתיאור התפתחותה של תופעת הפונדמנטליזם?

בין ה"אי" ללווייתן

עובדות אלה צריכות להנחות אותנו אל ההנחה כי מהלכו של הפונדמנטליזם מתנהל בנתיב שונה מזה הנצפה ב"משקפיים" שתוארו לעיל. אם אותם גורמים המזינים את התופעה ומעניקים לה את חיותה ממשיכים להתקיים בקביעות, ואם כל אימת שניתן לה פתח היא נגלית לאלתר ובמלוא חיוניותה והדרה, הרי שבדרך כלשהי הפונדמנטליזם אינו נעלם באמת בעת שמופעלת נגדו מדיניות של דיכוי. לכן צמדי ניגודים כגון "תחייה" ו"תרדמה", "גל" ו"שקיעת גל" אינם מתארים את מלוא המציאות של מהלכו.

אפשר כמובן להצביע על כך שתוצאות הבחירות במדינות שונות, כולל באלג'יריה, לא הובילו עד כה לעלייתו לשלטון של משטר פונדמנטליסטי נוסף, ולטעון שכל היתר פחות חשוב. עובדה זו היא נכונה וגם חשובה - בעיקר למי שמודאג מאפשרות הופעתן של תיאוקרטיות איסלאמיות נוספות. אך בבואנו לבחון את מצבה של תופעת הפונדמנטליזם נכון יהיה לטעון כי לעובדה שטרם קמו תיאוקרטיות נוספות אין אותה מידת חשיבות כמו לכך שהפונדמנטליזם חי, תוסס ומתפתח גם בעת שבה הוא מאובחן בטעות כמצוי בתרדמה או בדעיכה; גם בעת שגבולותיו הצרים של ה"ניסוי" הדמוקרטי אינם מאפשרים לו למצות את מלוא יכולותיו הפוליטיות; גם בעת שהוא נתון לדיכוי. כך הוא מבטיח להציב את האתגר הבא בפני המשטר ולשמר את הסיכוי כי תיאוקרטיות נוספות עוד תופענה בעתיד.

הפונדמנטליזם תוסס ומתפתח במידה רבה מחוץ לספירה הפוליטית המוחצנת (הכוללת גם מעשי אלימות וטרור), ולכן חיות זו אינה גלויה דיה לעין המשקיפים. מדובר בתחומי פעילות שלמשטר קשה (מבחינה לגיטימית ומעשית) לפעול בהם נגד נאמני הדת, ואלה האחרונים, שממילא עושים חיל בתחומים אלה כל העת,

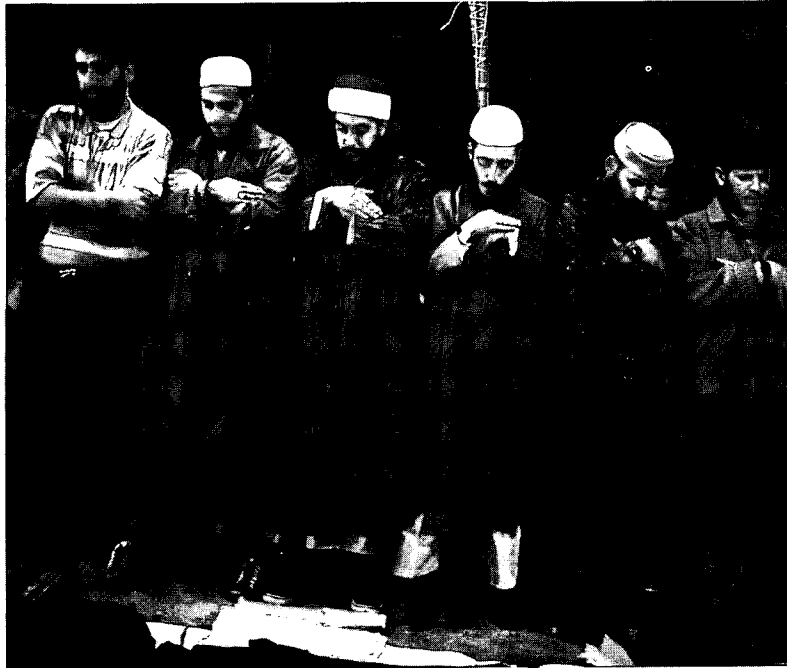
מתמקדים בהם עוד יותר כאשר הם מוגבלים בפעילותם הפוליטית.

מדובר בעיקר בדעה - האינדוקטרינציה האיסלאמית ועשיית הנפשות. אם לא ניתן לתקוף את המשטר, ניתן לעסוק בהחזרה בתשובה, בבניית "האישיות האיסלאמית" האידיאלית והחברה המופתית, בצדק החברתי האיסלאמי, בכלכלה האיסלאמית, בחינוך, בסיוע לרווחת הקהילה ועוד בכהנה וכהנה נושאים, שהם כולם מתחום "החיים האיסלאמיים הנאותים". אם לא ניתן לפעול בפרלמנט, ניתן להתמקד עוד יותר ברחוב או במסגד. אם לא ניתן לעשות זאת בחשאי, ואם לא מתוך ובגלוי, ניתן לעשות זאת כותלי הכלא. התוצרים חירות, אזי מבין כותלי הכלא. התוצרים העיקריים של פעילות זו הם התפתחותם של השיח וההגות החברתית הפונדמנטליסטיים, הרחבת מעגל המאמינים הנאמנים והכשרת הקרקע - מבחינת תפיסת העולם והמאגר האנושי - להזדמנות הבאה, שבה תוכל כל הפעילות התוססת הזו לעלות מחדש על פסים פוליטיים ולהיחשף במלוא עוצמתה לעיני המשקיפים שכבר הספידו אותה.

מעניינת וחשובה מאוד היא העובדה, שבמקום לשמש רקע לאובדן ולירידה מהבמה משמשות תקופות הדיכוי גורם מכריע בהשפעתן על עיצובן מחדש של תפיסות היסוד ביחס לדרכי המאבק והעשייה העתידיים - כולל בתחום הפוליטי. כך, למשל, החוויות הקשות שהיו מנת חלקם של נאמני האיסלאם בשנות ה-60 - עת נרדפו, נאסרו ועונו בכלא - הן שהיוו את המסד לתמורה במחשבה, אשר העלתה אל המקום הראשון בדירוג אויביו של האיסלאם את המשטר החילוני מבית וקבעה את המלחמה בו בראש סדר העדיפויות. האימפריאליזם המערבי נהיה לפתע פחות אקוטי ומאיים. עבודות חשובות, שהניחו את היסוד לתמורות קונספטואליות אלה ושינו את תפיסתיו של דור, נכתבו דווקא בין כותלי הכלא על-ידי הוגים חשובים, כמו סייד קטב המצרי ומחמוד טאלקאני האיראני.

ההתמודדות הפוליטית, המעמידה במבחן מתמיד את כושר ההישרדות של תנועת נאמני הדת, אינה בהכרח האתגר הקשה ביותר העומד בפניה. לא פחות בעייתי ואף קשה מזה הוא

חברי תנועה איסלאמית מתפללים ברחוב באלג'יר. בתקופות של דיכוי מקדישות התנועות האיסלאמיות את רוב האנרגיות שלהן לתעמולה ולחיזוק תשתיתן

מסגדים ופעילים. אלה נותנים על סף תום המאה ביטוי רחב ומגוון לתופעה בכל רחבי העולם, ולא רק במדינות האיסלאם. דרך אגב, גם בראשיתה לא ביטאה התופעה "התעוררות" איסלאמית, כי אם ניסיון לנסח מענה לאתגר המערבי באחד משיאי השפל של האיסלאמית האחרונה - זו העות'מאנית - וכשלב בדרך להופעת הלאומיות המודרנית באזורנו.

שנית, הגם שלא כולם חוזרים בתשובה ו"מתחרדים", ולא הכול הוא פונדמנטליזם צרוף, יש ביטוי נרחב להתחזקות הנטייה לדת ולהתרפקות עליה בקרב שכבות מגוונות בציבור הערבי והמוסלמי. אפשר שזהו חלק מתופעה אוניברסלית, הניכרת כיום בכל הדתות הגדולות. הדבר מתבטא באימוץ הסמלים האיסלאמיים בחיי היומיום של הפרט, בהופעתו החיצונית ובאורחות חייו, וגם בצעדים שנוקט הממסד בחינוך ובתקשורת.

ושלישית, המגמה הפחות מוכרת אך אולי החשובה מכול היא ההתפתחות האיכותית המתמדת באיסלאם הלא ממוסד הזה. התפתחות זו מתבטאת בתמורות החינוכיות בהגות האיסלאמית, ובמיוחד בהסטת הדגש בדור האחרון לחשיבה יישומית, למציאת דרכי הסתגלות ודרכי התמודדות עם אתגריה השונים של המציאות ולגיוון דרכי הפעולה וההתארגנות. כל זאת מתוך מודעות מלאה וראייה מפוכחת באשר לכוחה של המודרניות, לעוצמת אילוציה ולפשרות שהיא דורשת, אך גם תוך מתן הגנה מלאה לעיקרי האמונה.

תמורה מרחבית ואיכותית מתמדת זו מוסיפה מימד שיש להתחשב בו בנייתו מהלכה של התופעה. יישומו של מימד זה בגרף ההתפתחות ישנה את כיוונו של אותו גרף, אשר

הצורך לסגל את השקפת העולם למציאות המודרנית מבלי לפגוע בעיקרי האמונה ובדרך החיים והאידיאולוגיה שנבנו סביבם. בכל התחומים האלה מגלה הפונדמנטליזם האיסלאמי כישורי הסתגלות ויכולות התאמה מדהימים (אם כי לא מפתיעים).

עיון מדוקדק בשיח ובמעשה של נאמני האיסלאם מלמד רבות על דרכי ההתמודדות עם אתגרים אלה ועל התוצאות הברוכות - מבחינתם - של מאמצי ההסתגלות וההישרדות. בפני המעמיק לחקור תופעה זו נחשפים התחומים שבהם מתפתחת התופעה לאורך השנים חרף מאמצי הדיכוי והרדיפות מצד המשטרים ולא מעט גם בהשפעתם וב"עזרתם". בחינת דרך ההתפתחות של תופעה זו מגלה רצף של חיים ומידה רבה של חיוניות, אשר אינם עולים בקנה אחד עם תיאורם כהתפתחות גלית של יקיצות ועליות, דעיכות ושקיעות.

ראשית, התופעה הולכת ומתרחבת ללא הפסק מתחילתה, מאז היותה נחלת כמה הוגים בודדים בעולם האיסלאמי של סוף המאה ה-19, עבור דרך הקמתו של ארגון "האחים המוסלמים" במצרים בראשית המאה ה-20, הקמת שלוחותיו במדינות נוספות, הופעתם של ארגונים רבים דומים לאורך המאה, ועד לפרולופרציה של עשרות אלפי ארגונים, אגודות,

בשל הראייה המוגבלת והחד-מימדית משקף אומנם את העליות והמורדות בתחום הפוליטי, אך נע בכיוון כללי אופקי על ציר הזמן. העליות והמורדות האלה אינן בטלות בגרף החדש והן משתלבות בו בהיותן חלק - אך רק חלק - ממצאות קיומה של התופעה הפונדמנטליסטית. ההתחשבות הנדרשת בהתפתחותה האיכותית והמרחבית של התופעה מתבטאת בקביעת סולם עברה על הציר השני של הגרף. כך מתקבלת פרספקטיבה רחבה יותר, והתנודות הפוליטיות אינן נראות עוד כהתפתחות היחידה או העיקרית על ציר הזמן. הגרף החדש הוא אכן פתלתל בשל תנודות אלה, אך גם משקף מגמה עיקרית של עלייה, משום שהוא מתאר את ההתפתחות המתמדת של התופעה זה כ-100 שנים במישורים האיכותי והמרחבי (ראו גישה ב' באיור).

הניתוח שלעיל מעמת בין שתי צורות הסתכלות אפשריות על מצבה של אותה תופעה, כאשר כל אחת מהן מובילה למסקנה אחרת. האחת מספידה את הפונדמנטליזם האיסלאמי או מעניקה לו חיים חדשים - לסירוגין. האחרת חושפת את מגבלות הראייה של הראשונה וכן את הפונדמנטליזם הדתי כתופעה תרבותית-היסטורית חיה, תוססת ומתפתחת בהתמדה. נחשף כאן פער משמעותי בין מסקנות, שאליהן ניתן להגיע ממחקר המתבסס רק על מעקב אחר שטף האירועים הקשורים לתופעה הנחקרת, לבין מסקנות שניתן להגיע אליהן, אם למעקב ייתוספו נדבכים מחקרניים עמוקים ורחבים יותר. כמו בקריקטורה הישנה על אותם ניצולים שאונייתם נטרפה והם הצליחו להגיע אל אי קטן. חוויית הגיאיות והשפל החוזרת על עצמה הביאה אותם לידי מסקנה כי הם דורכים על קרקע מוצקה. לרוע מזלם הם טעו. הם היו צריכים לעשות משהו כדי לדעת שה"איי" שעלו עמדו למעשה אינו אי כי אם חלק קטן מגבו הבולט מעל פני הים של לוויתן מנומנם.

"תהליכי מעמקים" ואקטואליה

לא כל ניסיון להבין סוגיה מסוימת נזקק לגיבו של מחקר מקיף ומעמיק, אך ישנם נושאים,

תהליכים ותופעות - כמו אלה שלפנינו - אשר ליומרה להבין, לנתח ולהעריך את "ההווה" שלהם בגבולות מסגרותיו הרדודות של "מחקר" האקטואליה אין על מה להתבסס. הפונדמנטליזם האיסלאמי נמנה עם אותן תופעות מורכבות, החורגות מתחומי המדינה הבודדת, נותנות ביטוי בעת ובעונה אחת ל"כפר רעיוני אחד" ולמקבץ של גילויים מקומיים ייחודיים וחושפות "תהליכי מעמקים" תרבותיים-היסטוריים. קשה לתפוס את מלוא משמעותם או "מצבם" של תהליכים כאלה ברגע שבו אנו מסתכלים עליהם. גם אין כל ביטחון כי נצליח לזהותם בעת התהוותם (להבדיל מחשיפתם בדיעבד).

הפונדמנטליזם האיסלאמי הוא ביסודו תופעה תרבותית במובן הרחב של המושג, ולא רק תופעה דתית, חברתית או אידיאולוגית. זו תופעה שלאורך מאת שנותיה הולכת ומקבלת את המימד ואת החשיבות ההיסטוריים ההולמים אותה ברצף קיומה בן 14 המאות של הציוויליזציה המכונה איסלאם. מי שהתמודד אי פעם עם ניסיון להבין תופעות או תהליכים היסטוריים שאירעו בעבר, וכהיסטוריון עמד בפני מגבלות היכולת והתובנה האנושית להבין את שהיה, קל וחומר שהוא מבין טוב יותר את מגבלותיה של היכולת האנושית לפענח ולהבין את ההווה - את ההיסטוריה בהתהוותה.

תהא מומחיותנו רבה ככל שתהיה, היא אינה מקנה לנו כל כלי אמין לאבחון מוסמך של האמת - וכל האמת - על אודות מצבן העכשווי של תופעות בעלות מימד היסטורי, הנמצאות בעיצומן. אין לנו יכולת למקם אותן נכונה ברצף ההתפתחות המלא שלהן עצמן, לחזות את עתידן או לחרוץ את דינן. לכל היותר (וזה לא מעט) אנו יכולים לגייס את מיטב הידע והכלים העומדים לרשותנו כדי ללמוד, ואולי גם להבין, היבטים והתרחשויות אקטואליים הקשורים בהן, ובעיקר - להסתכל לאחור מהמקום שאליו הגיעו תהליכים ותופעות היסטוריים אלה.

